
*Ю.С. Богуславська,
старший викладач Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка*

КРИТИКА УТОПІЗМУ В ПРАЦЯХ К.МАРКСА, Ф.ЕНГЕЛЬСА І В.І. ЛЕНІНА

З ХІХ століття, коли починається теоретичне осмислення соціально-утопічної традиції, проблема соціальної утопії та утопізму неодноразово викликала зацікавленість у дослідників. Досліджуючи цю проблематику, науковці робили наголос на різних аспектах цього феномену. Більшість авторів порівнюють утопію з ідеалом, взірцем суспільного устрою; для інших утопія – це донаукова форма мислення, що йде за релігією та передує науці; треті наголошують на тому, що це лише специфічний літературний жанр, який існує поряд із фантастикою; дехто вбачає в цьому альтернативу реальної дійсності або соціальний експеримент, який має сприяти кращому, щасливішому життю тощо. Більше того, утопія розглядається у співвідношенні з різними аспектами суспільного буття: з міфом, релігією, ідеологією, мистецтвом, наукою, психологією, футурологією, повсякденною буденністю тощо.

Чому ж відносно такого, на перший погляд, досить простого соціального феномену, немає єдиної точки зору? Щодо цього існує доволі слушне пояснення: утопія є продуктом свідомості, а остання, як і будь-яке явище культури, має властивість змінюватися з часом. Більше того, “темпи накопичення людством соціального досвіду і потреба в його раціоналізації та освоєнні випереджують, зазвичай, екстенсивне зростання наявного понятійного апарату. І в результаті нові явища починають описуватися в старих поняттях, і, як наслідок, останні обростають додатковими змістовними “шарами” і набувають нових значень” [1, 10–11]. Таке розмаїття точок зору на проблему утопії засвідчує, що утопія є досить складним феноменом, щодо якого немає і не може бути однозначного тлумачення. Все залежить від того, під яким кутом зору ми розглядаємо це явище. І не одна точка зору тут не є хибною, всі вони мають право на існування.

Визначимо основні, найпоширеніші погляди на проблему утопії у вітчизняній і зарубіжній соціально-філософській літературі.

Досліджувати соціальну утопію й утопічну свідомість намагалося чимало мислителів, філософів, сфера наукових інтересів яких була досить різноманітною. З’ясувати проблему утопії та утопізму намагалися і класики марксизму – К.Маркс, Ф.Енгельс і В.І. Ленін. Звичайно, аналізу їх праць присвячено чимало досліджень із різних галузей науки, але всі вони стосуються загальних поглядів мислителів і розкривають основні постулати марксизму. Ми ж спробуємо зробити акцент саме на їхніх уявленнях щодо утопізму та на їхньому ставленні до цього соціального феномену. Хоча було б невірним стверджувати, що ця проблема до сьогодні лишалася цілком недослідженою у філософській науці. Важливі кроки у цьому напрямі були зроблені А.К. Шевченко, Є.Шацьким, Т.В. Розовою, А.В. Валіцьким, Т.В. Запорожцем та ін.

Досліджуючи проблему утопізму не можна оминати увагою зазначений у назві нашої праці напрям. Розгляд соціальної утопії без аналізу поглядів класиків марксизму буде неповним, бо досить тривалий час в історії соціально-філософської думки саме погляди цих трьох мислителів “задавали тон” наукових досліджень. Не стали винятком і дослідження утопізму й утопічної свідомості. Критичні зауваження класиків щодо соціальної утопії на довгі роки породило тенденцію негативного ставлення вітчизняних науковців до феномену утопічного в суспільній свідомості.

Відзначимо, що проблема утопізму наскрізно проходить крізь значну кількість праць Карла Маркса (1818–1883) і Фрідріха Енгельса (1821–1895). У своїх дослідженнях класики досить зневажливо відгукуються як про утопізм загалом, називаючи його “баранячим,

сентиментальним” [2, 411], “безглуздим і банальним” [3, 235], так і про теорії “трьох великих утопістів” Сен-Симона, Фур’є та Оуена, зокрема. “Буржуазний світ, побудований відповідно до принципів цих просвітителів, – пише Ф.Енгельс, – є таким само нерозумним і несправедливим і тому має бути так само викинутий на звалище, як феодалізм і всі попередні суспільні устрої” [4, 191].

У своїх працях К.Маркс і Ф.Енгельс протиставляють поняттю “утопізм” або, точніше, “утопічний соціалізм”, поняття “науковий соціалізм”. Останній, за К.Марксом, було введено саме для того, щоб вирізнити цю теорію з утопічного соціалізму, який, на його думку, прагнув “нав’язати народу нові бредні та ілюзії” і мав чимало недоліків [5, 617].

Основна суперечність, яка спостерігається між утопізмом і науковим соціалізмом полягає, як ми вже відзначали, не в кінцевому результаті суспільного розвитку, оскільки і перша, і друга теорії мали на меті розбудову ідеального суспільства в майбутньому, а в тому, як до цього майбутнього ідеалу дістатися. По-перше, марксистів дуже непокоїв той факт, що утопісти цілком випускали з уваги сам процес руху до майбутнього, а зосереджувалися одразу на кінцевому результаті. А для засновників марксизму, за їх власним висловом, “комунізм не *стан*, який має бути встановленим, не *ідеал*, з яким має зіставитися дійсність”, – це “*дійсний рух*, який знищує теперішній стан” [6, 34]. Більше того, соціалізм, на думку К.Маркса і Ф.Енгельса, є логічним продовженням поступального розвитку суспільства, а утопізм “зовсім не є необхідним результатом загального процесу історичного розвитку, а являє собою лише щасливу випадковість” [4, 192].

По-друге, класики марксизму критикували утопістів за те, що вони недооцінювали роль пролетаріату в процесі суспільних трансформацій. За марксизмом, саме пролетаріат має бути основною рушійною силою на арені революційних перетворень, що мають привести до нового суспільного ладу. А автори утопій “не бачать з боку пролетаріату ніякої історичної самодіяльності, ніякого властивого йому політичного руху”. Більше того, вони навіть не постають як представники інтересів пролетаріату, а “хочуть поліпшити становище всіх членів суспільства, навіть тих, хто перебуває в найкращих умовах. Тому вони постійно апелюють до всього суспільства без розрізнення і навіть переважно – до панівного класу” [7, 455–456]. Такий стан речей класики марксизму пояснюють, з одного боку, тим, що утопічні системи, розроблені Сен-Симоном, Фур’є та Оуеном, виникли на початковому, ще занадто нерозвинутому етапі розвитку боротьби між пролетаріатом і буржуазією, а з іншого – незрілістю самого пролетаріату на даному етапі історичного розвитку, який вони називали дитинством пролетарського руху [8, 30; 9, 562]. А “незрілому стану капіталістичного виробництва, незрілим класовим відносинам відповідали і незрілі теорії” [4, 194], якими, на їхню думку, і були утопії.

І, по-третє, якщо науковий соціалізм, на думку класиків марксизму, був логічним, природним продовженням суспільного розвитку, то утопізм через його незрілість був штучним явищем. Його не лише “доводилося видумувати з голови”, а й треба було “нав’язати існуючому суспільству ззовні, шляхом пропаганди, а по можливості і прикладами показних дослідів. Ці нові соціальні системи заздалегідь були приречені на те, щоб лишатися утопіями, і чим більше вони розроблялися у подробицях, тим далі вони мали виноситися у сферу чистої фантазії” [4, 194]. Більше того, утопізм, на відміну від наукового соціалізму, який є об’єктивним явищем, відрізняється надмірним суб’єктивізмом: утопія замінює “сукупне, суспільне виробництво мозковою діяльністю окремого педанта,” – пише К.Маркс [10, 91].

Але відзначимо і те, що, не зважаючи на сувору критику утопізму, класики марксизму все-таки віддають йому належне, визнаючи його попередником наукового соціалізму [11, 231] і саме в цьому вбачають його значення для своєї доктрини. Таким чином, класики марксизму не зрікалися утопізму, так само, як “сучасні хіміки не можуть відмовитися від своїх родоначальників – алхіміків” [12, 298].

Отже, класики марксизму під утопіями розуміють штучно створені суспільні ідеали, спрямовані в майбутнє, які передують науковому соціалізму і характеризуються

теоретичною незрілістю і відірваністю від історизму і реальності. І хоча, як бачимо, К.Маркс і Ф.Енгельс вкрай критично ставились до утопізму, але все-таки та проблематика, яку підіймали у своїх працях творці останнього, а саме: створення ідеального, щасливого суспільства, властива утопіям інтенція на майбутнє тощо – всі ці елементи утопізму притаманні і вченню класиків марксизму. Парадокс: критикуючи утопізм як суспільне явище, К.Маркс і Ф.Енгельс власноруч створюють власну утопію.

Подібної точки зору дотримується і послідовник та теоретик марксизму В.І. Ленін (1870–1924). Утопію в загальному значенні він визначає як фантазію, вигадку, мрію і, навіть, казку. Як і його попередники, він говорить про утопію відносно до політичної сфери суспільного життя. У такому значенні утопією він називає побажання, які ніяк не можна здійснити ні тепер, ні в майбутньому; побажання, які не спираються на суспільні сили і не підкріплюються розвитком політичних сил. Утопії, на думку В.І. Леніна, виникають саме в тих суспільствах, які характеризуються слабкістю і нерозвинутістю, бо мрійність – це доля слабких. “Чим менше свободи в державі, чим скудніші прояви класової боротьби, чим нижчим є рівень освіченості мас, – тим легше виникають прості політичні утопії і тим довше вони тримаються” [13, 655].

Але В.І. Ленін відзначає в утопізмі і позитивну роль, яку той відіграв свого часу в суспільному розвитку. Він вважає, що утопізм був хибним лише у формально-економічному значенні. Але в загально-історичному значенні він був дуже “правим”, оскільки був симптомом, передвісником “того класу, який виріс і на початок ХХ століття перетворився на масову силу, здатну подолати капіталізм” [13, 657].

Тобто В.І. Ленін у своїх роздумах щодо утопії та утопізму є безпосереднім послідовником К.Маркса і Ф.Енгельса. Він, подібно до класиків марксизму, з одного боку, визнає, що утопізм є попередником наукового соціалізму, а з іншого – ставиться до нього занадто критично і певною мірою негативно. Але, не зважаючи на останнє, власноруч творив власну утопію в окремо взятій країні.

Отже, доходимо висновку, що як К.Маркс і Ф.Енгельс, так і В.І. Ленін у своїх працях вельми критично оцінюють утопію та утопізм. На перший погляд це здається досить парадоксальним, адже саме марксизм, як ніхто інший, став послідовником багатьох сподівань утопістів. Таким чином, вбачаємо певну непослідовність з боку класиків марксизму, які, з одного боку, критикували утопізм, а з іншого – мріяли про розбудову нового, ідеального суспільного ладу, цілком позбавленого недоліків минулої та сучасної їм реальності, тобто власноруч створювали його образ задля втілення у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баталов Э.Я. В мире утопии: пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. – М., 1989.
2. Маркс – Павлу Васильевичу Анненкову, 28 декабря 1846 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1962. – Т. 27.
3. Маркс – Фридриху Адольфу Зорге, 19 октября 1877 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1964. – Т. 34.
4. Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1961. – Т. 19.
5. Маркс К. Конспект книги Бакунина “Государственность и анархия” // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1961. – Т. 18.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б.Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1955. – Т. 3.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1955. – Т. 4.

8. *Маркс К., Энгельс Ф.* Мнимые расколы в интернационале // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – М., 1961. – Т. 18.
9. *Маркс К.* Наброски “Гражданской войны во Франции” // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – М., 1960. – Т. 17.
10. *Маркс К.* Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – М., 1956. – Т. 7.
11. *Маркс К.* О “Нищете философии” // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – М., 1961. – Т. 19.
12. *Маркс К.* Политический индифферентизм // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. Изд. 2. – М., 1961. – Т. 18.
13. *Ленин В.И.* Две утопии // *Ленин В.И.* Избранные произведения: В 2-х тт. Изд. 4. – М., 1946. – Т. 1.